انسان در عالم ذرّ: نتایج و تواتر روایات

محمّد بیابانی اسکویی*

چکیده: نویسنده در این مقاله، نتایج به دست آمده از آیات و روایات عالم ذرّ را در بیست عنوان، عرضه می‌کند. وی سپس خاطرنشان می‌کند که برای فهم ارتباط برخی از روایات به عالم ذرّ، باید آنها را در کنار یکدیگر نهاد و به آنها به شکل یک مجموعه نگریست. توجّه به ساختار منظّم روایی دربارهٔ چگونگی خلقت انسان، به عنوان شرط لازم فهم درست آیات و روایات خلقت، نکتهٔ دیگری است که نویسنده بدان اشاره می‌کند. وی در پایان، تواتر روایات عالم ذرّ را براساس بیان هفت تن از فقهاء و محدّثان، نشان می‌دهد.

کلید واژه‌ها: عالم ذرّ ـ نتایج روایات / عالم ذرّ ـ تواتر روایات / عالم ذرّ ـ اقوال علماء.

مقدّمه

نویسنده در مقالهٔ «عالم ذرّ: شناخت و مستندات قرآنی» (سفینهٔ شمارهٔ ۱۹) حقیقت عالم ذرّ را توضیح داد و تعدّد آن را بر اساس روایات، بیان و مستندات قرآنیِ آن را نقل کرد (در اینجا به شش آیه می‌پردازد). همچنین در مقالهٔ «عالم ذرّ در اخبار:

* محقّق و مدرّس، حوزهٔ علمیّهٔ قم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

گروه‌بندی احادیث» (سفینهٔ شمارهٔ ۲۰)، نوزده روایت در باب عالم ذرّ، همراه با نکات استنباط شده از آنها عرضه شد.

اینک نویسنده در این مقاله، نتایج حاصل از آیات و روایات عالم ذرّ را فهرست می‌کند (بیست نتیجه) و سپس تواتر روایات عالم ذرّ را از بیان هفت فقیه محدّث می‌آورد.

۴ـ۳) نتایج حاصل از آیات و روایاتِ عالم ذرّ

با توجه به آیات و روایاتی که دربارهٔ عالم ذرّ ذکر شد، روشن گردید:

۱. عالم ذرّ بعد از عالم ارواح است و به انسانها اختصاص دارد؛ یعنی مراد از عالم ذرّ، عالم مثال نیست که همهٔ موجودات جهان مادّی به صورت مثالی، در آنجا وجود داشته باشند.

۲. عالم ذرّ، ظاهراً متعدّد بوده است.

۳. در عالم ذرّ، انسان مرکّب از روح و بدن بوده است.

۴. خدای تعالی ربوبیّت خویش و نبوّت پیامبرﷺ و نبوّت همهٔ پیامبرانعليهم‌السلام و وصایت اوصیای آنان را به انسانها شناسانده است.

۵. از انسانها بر ربوبیّت خویش و عبودیّت آنان عهد و پیمان گرفته است.

۶. انسانها در آن عالم، دارای شعور، عقل، اختیار و قدرت بودند و می‌توانستند اقرار یا انکار کنند.

۷. انسانها در آن عالم، اضافه بر دریافت خطاب حضوری خدای تعالی به طور مستقیم، توسّط پیامبر اکرمﷺ نیز به عبودیّت خدای تعالی خوانده شده‌اند.

۸. ایمان، کفر و شرک ـ و به تعبیر دیگر: اقرار و انکار یا تصدیق و تکذیب ـ در آن عالم، پدید آمده و همهٔ انسانها در آن‌جا، به دنبال امتحان و تکلیف الاهی، موصوف به آن اوصاف شده‌اند.

۹. اولویّتها، امتیازها و حقّ تقدّمها به واسطهٔ تقدّم در گفتن بلی و اقرار در آنجا

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

برای انسانها صورت گرفته است.

۱۰. انسانها، بعد از اتمام محفل معارفه وامضای تعهّدنامه، به پشت آدم انتقال می‌یابند و با روح و بدن‌شان، در صلبها و رحمها جاری می شوند تا زمان ورود آنها به دنیا فرا رسد.

۱۱. ایمان و کفر و شرک در آنجا نسبت به ایمان و کفر و شرک دنیا علّیّتی ندارد؛ امّا به طور معمول، کسانی که در آنجا ایمان را برگزیدند، در اینجا نیز مؤمن خواهند بود. کسانی که در آنجا کفر و شرک را برگزیدند، در اینجا به طور طبیعی و طبق اراده و اختیار خویش، به کفر و شرک رو خواهند آورد؛ مگر اینکه بتوانند در دنیا کار فوق‌العاده‌ای انجام دهند.

۱۲. انسان پیش از آنکه به این دنیا قدم بگذارد، وجود داشته، بدون اینکه ذکری از او در میان باشد؛ ولی پیش از عالم ذرّ و ارواح، هیچ خبری از انسان نبود؛ یعنی اصلاً انسانی نبود: «**لَمْ يَكُنْ شَيْئاً فِي كِتَابٍ وَ لَا عِلْم**». (۵: ج ۵، ص ۱۲۰)

۱۳. روحی که در آخر چهار ماهگی به جنین دمیده می شود، غیر از روح قدیمی است که دو هزار سال پیش از ابدان ذرّی خلق شده، در عالم ذرّ با بدن ذرّی ترکیب یافته و در صلبها و رحمها جاری می شود.

۱۴. تمام انسانهایی که در عالم ذرّ موجود شده و با خدا عهد و پیمان بسته‌اند، به دنیا هم خواهند آمد.

۱۵. نطفه‌هایی که مراحل تبدیل به انسان را طی نمی‌کنند و به صورت عزل یا سقط از بین می‌روند، سابقهٔ وجودی در عالم ذرّ نداشته‌اند.

۱۶. برای اسقاط جنین، پیش از دمیده‌شدن روح عقل و حیات ـ یعنی پیش از اتمام چهار ماهگی ـ دیه معیّن شده، و این به خاطر وجود روح انسانی در اوست.

۱۷. تمام پیامبران و رسولان و اوصیا، در عالم ذرّ مشخص شده، آفریدگان به طاعت آنها خوانده شده‌اند و آنان بر این امر با خدا پیمان بسته‌اند.

۱۸. حجرالاسود در آن عالم فرشته‌ای بوده است. پیمان الاهی با خلق، درکاغذ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

نوشته شده و در دهان او نهاده شده است. آن فرشته به صورت حجرالاسود در زمین آمده و در روز قیامت، برای کسانی که به عهد خویش وفا کرده‌اند، شهادت خواهد داد.

۱۹. صلب و رحم کافر و مشرک، تغییری در ایمان عالم ذرّی انسانها پدید نخواهد آورد.

۲۰. به هنگام مرگ، علاوه بر روح، نطفه‌ای که انسانها از آن خلق شده‌اند، از بدن خارج می‌شود. به همین جهت، غسل میّت مانند غسل جنابت واجب است و کیفیّت هر دو شباهت دارد.

۴ـ۴) تواتر روایات عالم ذرّ

مجموع ابواب مختلف روایی ـ که در این نوشتار به صورت فشرده مطرح شد ـ برای کسی که اندکی با معارف دینی در مجامیع روایی شیعی آشنایی داشته باشد، گستردگی و عمق این بحث را در روایات شیعی نشان می‌دهد. با نگاه بدوی در مجموعهٔ مذکور، معلوم شد که برخی روایات در نگاه اوّلی هیچ ارتباطی با عالم ذرّ ندارد؛ امّا وقتی در کنار روایات دیگر قرار می‌گیرد، هماهنگی و ارتباط آنها روشن می‌شود.

همچنین روشن می‌شود که گاهی اوقات، بدون توجّه به ساختار منظم روایی در شکل‌گیری خلقت انسان و موجودات، نمی‌توان معنای درستی از آیات و روایات فهمید. امّا وقتی مجموعهٔ روایات در نظر گرفته می‌شود، معنای آنها نیز ظاهر و روشن می‌گردد. به عنوان مثال، در برخی آیات به خلقت انسان به صورت کلّی و مطلق از خاک تصریح شده است: ﴿**خَلَقْناكُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ**﴾.

روشن است که بدون توجّه به ساختار شکل‌گیری روح و بدن انسان از مادّهٔ علّیّینی و سجّینی یا از خلط و مزج شدهٔ آنها، این آیات معنای روشنی ندارد و کسی نمی‌تواند بگوید مراد از «کُم» در آیات، خلقت کامل و مرکّب از روح و بدن است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

ولی با توجّه به انسان‌شناسی روایی، خیلی روشن و واضح است که مراد از «کُم» در این آیات، همین انسان موجود در این دنیاست؛ همین انسان پیش از این، به روح و بدنش از خاک آفریده شده است؛ نه جدّ اعلای این انسان که حضرت آدم باشد.

در روایاتِ شکل‌گیری جنین در رحم، به این نکته تصریح شده است که روحی که در چهار ماهگی دمیده می‌شود، غیر از روح قدیم است. در روایات دیه، تغییر و تبدیل در نطفه، به وجود روح قدیم در آن، مستند شد. مراد از روح قدیم در صورتی روشن می‌شود که این روایات، با روایات خلقت ارواح قبل از ابدان، ترکیب روح با بدن در عالم ذرّ و انتقال انسان کامل ـ مرکب از روح و بدن ـ در صلبها و رحمها ضمیمه شود.

با توجّه به این مطالب، گستره و عمق مباحث مربوط به عالم ذرّ در روایات اهل بیت علیهم‌السلام معلوم می‌شود. امّا اثبات تواتر معنوی روایات عالم ذرّ، به این اندازه دقّت و تحقیق نیاز ندارد. در این باب، آن قدر روایات صریح و روشن هست که بتوان به آسانی مدّعی تواتر آنها شد. در اینجا به نقل کلمات برخی از صاحب‌نظران و محقّقان در معارف اهل بیت علیهم‌السلام اکتفا می‌کنیم. کسی که اندکی در روایات اهل بیت علیهم‌السلام کار کرده باشد و مضامین روایات را شناخته باشد، گفتار این بزرگان را تصدیق می‌کند.

۱. مرحوم شیخ حرّ عاملی

ایشان در کتاب الفصول المهمّة، باب ۱۰۶ را به این صورت عنوان کرده است: «**إنّ الله سبحانه كلّف الخلق كلّهم بالإقرار بالتوحيد و نحوه في عالم الذرّ**: همانا خداوند متعال همهٔ خلق را به اقرار به توحید و مانند آن در عالم ذرّ، تکلیف کرده است.»

شیخ حرّ، پس از نقل هفت حدیث در این باب می‌گوید:

صدوق در کتب خویش این احادیث و نظیر آنها را روایت کرده است و همین طور، صفّار و برقی و حمیری و دیگران. می‌گویم: احادیث در این باب، بسیار

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

زیاد است و از حدّ تواتر گذشته و بیش از هزار حدیث در همهٔ کتب حدیثی آمده است. بسا برخی از متکلّمین اصحاب ما ـ به جهت دلیل ظنّی که تامّ نیست و از خود احادیث جواب آن روشن است ـ منکر آن شده‌اند... امّا این دلیل ضعیف، در مقابل آیات قرآنی و روایات متواتر، مقاومت نمی‌کند. (۴: ج ۱، ص ۴۲۰ ـ ۴۲۵)

۲. مرحوم سیّد نعمة الله جزائری

ایشان در مورد آیهٔ ذرّ می‌نویسد:

و الأخبار الواردة في أنّ معنا هذه الآية هو عالم الذّر و أخذ الميثاق فيه على العباد بأن يقرّوا لله سبحانه بالربوبيّة و لمحمّد صلی الله علیه و آله بالنبوّة و لأهل بيته بالإمامة و الطاعة، مستفيضة بل متواترة. (۲: ج ۲، ص ۱۸۲)

معنای آیهٔ ذرّ در روایات، عالم ذرّ و عالم اخذ میثاق از بندگان بر ربوبیّت خدای تعالی و نبوّت پیامبر صلی الله علیه و آله و امامت و اطاعت از اهل بیتش است. اخباری که این معنا را می‌رسانند، مستفیض بلکه متواترند.

وی در جای دیگر می‌گوید:

ولايخفى أنّ طرح الأخبار الواردة في هذا الباب [أي عالم الذرّ] ممّا لاسبيل إليه. (۲: ج ۲، ص ۲۰۰)

روشن است که کنار گذاشتن اخباری که در باب عالم ذرّ وارد شده است، به هیچ وجه امکان ندارد.

۳. مرحوم علّامه امینی

ایشان در تفسیر آیهٔ ذرّ، رساله‌ای در ۱۵۰ صفحه نوشته که تاکنون چاپ نشده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی که این رساله را دیده، در معرّفی آن می‌نویسد: در آن، نوزده آیه و صد و سی حدیث نقل کرده است که همگی بر وجود عالم ذرّ دلالت دارند. و از میان آن احادیث چهل حدیث را صحیح اصطلاحی دانسته است. (۱: ج ۴، ص ۳۲۳)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

۴. مرحوم نمازی شاهرودی

مرحوم استاد آیت الله حاج شیخ علی نمازی در «مستدرک سفینة البحار» در مادّهٔ «ذرر» عالم ذرّ را از عوالم سابق شمرده و آن را به نصوص قرآن مجید و روایات متواتر، ثابت دانسته است. (۸: ج ۴، ص ۱۸)

۵. مرحوم ملکی میانجی

مرحوم استاد آیت الله ملکی میانجی روایات مربوط به عوالم میثاق را متواتر شمرده، می‌فرماید:

روایات در این باب، زیاد است و از حدّ تواتر فراتر رفته است. این عوالم، از واضحات در کتاب و سنّت است و روایات در این باب، بعد از حذف مکرّرات و متشابهاتش، در حدود صد و سیزده تا است. (۷: ص ۱۲۲)

۶. آیت الله سیّد عبدالرسول جهرمی شریعتمداری

ایشان در این باره می‌نویسد:

حق این است که عالم ذرّ ثابت است. زیرا روایاتی که در این مورد وارد شده، جداً فراوان است. به ویژه روایاتی که از طرق امامیّه در این مورد رسیده و اسناد عدّه‌ای از آنها معتبر است. این روایات، بر وجود عالم ذرّ دلالت واضح و روشن دارد و ادّعای تواتر معنوی این روایات نیز بعید نیست. (۳: ص ۱۲)

۷. استاد محمّد آصف محسنی

ایشان می‌نویسد:

احادیثی که دربارهٔ میثاق در عالم ذرّ وارد شده، زیاد است و پاره‌ای از آنها... صحیح‌السند می‌باشد و ردّ کردن همهٔ آنها برای شخص متعمّق، کار آسانی نخواهد بود و همهٔ آنها بر تقدّم خلقت ارواح بر بدنها دلالت دارد. (۶: ص ۹۷)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]

منابع

۱. تهرانی، آقابزرگ. **الذریعة إلی تصانیف الشیعة.** تهران: اسلامیّه.

۲. جزائری، سیّد نعمة الله. **نور البراهین.** تحقیق: سیّد مهدی رجایی مؤسّسهٔ نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۳. جهرمی شریعتمداری، سیّد عبدالرسول. **سلسله مقالات کنگرهٔ شیخ مفید شماره ۳۵.** مقالهٔ «کلمة موجزة في الأرواح و الأشباح و المیثاق و الذرّ».

۴. حرّ عاملی، محمّدبن حسن. **الفصول المهمّة.** تحقیق: محمّدبن محمّد قائینی. معارف اسلامی امام رضا، ۱۴۱۸ق.

۵. مجلسی، محمّد باقر. **بحار الانوار.** قم: دار الکتب الاسلامیّه، ۱۳۶۳ق.

۶. محسنی، محمّد آصف. **روح از نظر دین.** چاپ مهر.

۷. ملکی میانجی، محمّد باقر. **توحید الإمامیّة.** تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۵ق.

۸. نمازی شاهرودی، علی. **مستدرک سفینة البحار.** قم: مؤسّسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1387.6.21.8.4]